

ПРЕСЛАВСКИ ИЗВОРИ ЗА ТРАКТАТА “ЗА БУКВИТЕ” НА ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР

Христо Трендафилов (Шумен)

Едно от старобългарските произведения, в чието проучване практически няма паузи, е *За буквите* на Черноризец Храбър. Този изследователски континуитет се дължи по всяка вероятност на факта, че проблемите, изглеждащи свързани пряко с творбата, се отнасят всъщност далеч не само до нея: тук са въпросите за началото на славянската писменост, за релацията “глаголица-кирилица” и отношението към тях в България и Византия, за времето на втория (преславския) библейски превод. Същевременно богатата и силно разклонена ръкописна традиция на “За буквите” е повод за уточняване на текстологико-методологически принципи¹, на методи за атрибуция и времева локализация на старославянски текст изобщо; налага се и въпросът за функцията на смесените (дифузни) средновековни литературни жанрове, които в даден исторически момент трябва да отговарят на различни потребности и т.н. Така че, изследвайки съчинението на Черноризец Храбър, ние по-скоро проучваме кръг от основополагащи (и поради това, неизбежно дискуссионни) палеославистични проблеми, обединени под семиотичния код “За буквите”.

Един от тези дискуссионни проблеми е проблемът за времето и мястото на създаване на произведението. В това отношение могат да се открит поне четири гледища, които ще приведем, без да изброяваме всички техни подръжници:

1. трактатът е написан във Велика Моравия в Кирило-Методиево време - Хануш;
2. “За буквите” е написан през 893 г. по повод на т. нар. Преславски църковно-народен събор (всъщност - поместен събор на Българската църква)². Това мнение е доминиращо в нашата медиевистика и е наложено в монографиите на К. Куев³ и Д. Петканова⁴;

¹ Вж. напр. статиите на *У. Федер*: Славянска текстология. - Проглас, III, 3, В. Търново, 1994, с. 15-31; Текстология в действие: примерът на О писменехъ. - Проглас, В. Търново, VI, 1-2, с. 32-47; Что такое русская редакция церковнославянского текста? - Studies in Slavic and General Linguistics 24 (Dutch Contributions to the 12th International Congress of Slavists, Cracow). Amsterdam-Atlanta, 1998, с. 429-463.

² Под израза църковно-народен събор обикновено се обединяват два различни в институционално и времево отношение форума - държавно-политически и църковно-поместен събор.

³ *Куев, К.* Черноризец Храбър. С., 1967, с. 20-37.

⁴ *Петканова, Д.* Черноризец Храбър. С., 1999, с. 94.

3. съчинението е написано в началото на X-ти век - Ив. Снегаров, Т. Василевски, У. Федер⁵; донякъде това мнение кореспондира с изказаното още през 1847 г. от П. Шафарик⁶ предположение, че Черноризец Храбър е български книжовник от първата половина на X-ти век, мнение, което намери нови последователи през последните години;

4. трактатът е написан в Македония (О. Бодянски⁷, А. Мазон⁸), или дори близо до Солун (А. Соболевски⁹).

Строго погледнато, единствената текстова посочка в съчинението на Храбър, която позволява някаква пряко аргументирана хронологизация, е фразата “още са живи тези, които са ги видели”, т. е. още са живи тези, които са видели Константин-Кирил Философ и Методий. Очевидно в случая се визират учениците на двамата братя, същевременно обаче уточнението “още са живи” (**еще живи**), а не просто “живи са” заставя учени като Ив. Снегаров да допуснат, че учениците са били вече в твърде напреднала възраст, били са вече на измиране¹⁰. И тъй като знаем, че Наум се е поминал през 910 г., а Климент Охридски - през 916 г., значи “За буквите” е написано преди 910 или 916 г., т. е. близо две десетилетия след споменатия Преславски събор. Фразата “още са живи тези, които са ги видели” се чете само в три от преписите:

- 1) Московски препис от XV в., РГБ: **сѣт бѡ еше живи, иже сѣтъ видѣли и^х**.¹¹
- 2) Молдавски (втори Хилендарски) препис от XVI в., библиотека на Хилендарския манастир: **сѣт бѡ еше живы, иже сѣтъ видѣли** ¹²;
- 3) Соловецки препис от XVII в., РНБ: **сѣт бѡ еше живы, иже сѣтъ видѣли и^х**.¹³

Трябва да се има предвид, че славистичната наука все още не разполага с пълни данни за 50 от всичките 150-те преписа на “За буквите”. Отпадането на фразата се обяснява сравнително лесно от повечето

⁵ *Снегаров, Ив.* Черноризец Храбър. - В: Хиляда и сто години славянска писменост. 863-1963. С., 1963с. 318; *Basilewski, T.* Bizancjum i slowianie w IX wieku. Warszawa, 1972, s. 227; *Федер, У.* Кратки версии на О писменехъ? (с. 11-12 от ръкописа на тази все още непубликувана статия, която проф. Федер бе любезен да ни предостави заедно с други свои работи, за което му благодарим).

⁶ *Шафарик, П. Й.* Расцвет славянской письменности в Булгарии. Москва, 1848.

⁷ *Бодянский, О. М.* О времени происхождения славянских письмен. Москва, 1855, с. 55-61.

⁸ *Мазон, А.* Le moine Chrabar et Cyrill. - В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. С., 1925, с. 119-122.

⁹ *Соболевский, А. И.* Где и когда жил Черноризец Храбр? - В: *Соболевский, А. И.* Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. (Сборник ОРЯС, LXXXVIII). Санкт Петербург, 1910, с. 131-132.

¹⁰ *Снегаров, Ив.* Черноризец Храбър..., с. 318.

¹¹ *Кувев, К.* Черноризец Храбър..., с. 194.

¹² *Кувев, К.* Черноризец Храбър..., с. 213.

¹³ *Кувев, К.* Черноризец Храбър..., с. 328.

медиевисти с нейната дезактуализация за по-късните преписвачи. Според Й. Влашек обаче изразът не се побира в предложената от него стихотворна реконструкция на заключителната глава на “За буквите” в редуващи се стихове от 15 и 14 срички¹⁴. В последно време Дж. Дзифер¹⁵ добави нови, текстологически доводи в подкрепа на автентичността на фразата.

Ако приемем изразът “още са живи тези, които са ги видели” за автентичен, то задължително би трябвало да се приведат и други съществени аргументи, които позволяват ситуирането на трактата през първата половина на X-ти век, а не през 893 г. Струва ни се, че разполагаме и с доводи от литературно-исторически характер, които трябва да се извлекат, проанализират и обобщят. Могат да се посочат текстове, които доказват, че през указания период (първите десетилетия на X-ти век) в старобългарската литература е налице интерес към графическите системи и изобщо към културните приноси на различните народи. Някои от тях са били вече изтъквани, върху други ще обърнем внимание сега.

Такъв характер има например включеното в Симеоновия изборник по Светославов препис от 1073 г. извлечение от Първото изобличително слово на Григорий Богослов срещу император Юлиан Отстъпник. Словото-инвектива е поместено на л. 202г-203в и е обследвано като вероятен извор на “За буквите” от Кл. Иванова. В откъса, който сигурно е извлечен и редактиран още на гръцка почва, в духа на раннохристиянската антигръцка апологетика, се упрекуват елините (и техния защитник Юлиан), че цивилизационните им достижения са заети всъщност от други народи.

“Твое (достигане) ли е да проповядваш на гръцки?”

Нима буквите не са финикийски, а според някои - египетски, или пък на премъдрите в тези неща евреи, които от закона вярват, че (буквите) са богонаписани в скрижалите, начертани от Бога.

Това ли е атическото красноречие? А да смяташ и да броиш на пръсти? Мерките на числата не са ли евбийски? Защото евбиец е Паламид, който бе изобретател на много неща и затова бе оклеветен.

¹⁴ *Vlašek, J.* Quelques notes sur l'apologie slave par Chrabr. - *Byzantinoslavica*, 1967, №1, p. 83. Оттук Б. Флоря предполага, че изразът “още са живи тези, които са ги видели” представлява ранна глоса, направена в началото на X-ти век към написания в края на IX-ти век основен текст на *За буквите*. Вж. Сказания о начале славянской письменности. Вступительная статья, перевод и комментарии Б. Н. Флори. Москва, 1981, с. 187.

¹⁵ *Ziffer, G.* Sil testo e la tradizione dell' "Apologia" di Chrabr. *AION. Slavistica. Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli*, 1, Firenze, 1993, p. 81, 95. Други италиански слависти изказват по-различни гледища. Според Алда Коссова изразът вероятно е бележка на страничното поле на ръкописа, дело на случаен читател. От своя страна Р. Пикио предлага духовно-символна интерпретация: не е изключено изразът “още са живи” да се отнася до “извънмировия живот на спасените чрез апостолската дейност на солунските братя души”; т.е. спасените от Кирил и Методий са спечелили вечен живот и значи делото на славянските просветители е все още живо. Вж. *Коссова, А.* Черноризец Храбър. О писменехъ. С., 1980, с. 33-34. И двете предположения изглеждат твърде изкуствени.

Това ли са (поетичните) дела? А не е ли по-скоро оная старица, която, видяла рамото си грубо блъснато от някой си (юноша), започна да се кара, както се разказва и рече: “Бързо се разбърза”. И понеже това се хареса много на юношата и той усърдно ги ритмува (за подражание), създаде се удивителното (поетично) творчество.

А също - откъде ти е (способността) да учиш и да бъдеш научен и да служиш (на боговете), не от траките ли? И нека името те убеди.

А жертвоприношението не е ли от халдейците, сиреч от кипърците? А звездобройството не е ли от вавилонците? А измерването не е ли от египтяните? А предсказанието не е ли персийско? Тълкованията на сънищата, ти разбираш, чии са, ако не телсимийски. Гаданието не от други, но от фригийците, които първи изследваха птичите полети, излитанията и движенията. И да не продължавам - докъде ти е всяко (знание)? Не е ли поотделно от всеки от тях? И когато всичкото се обедини в едно, в кумиротслужението, получава се тайнството.

И какво, прочее, ще получим, когато всички (знания) се завърнат обратно към първооткривателите, нямайки нищо свое, освен злобата и новото отстъпничество от Божеството. Защото словесната сила за добрите става оръжие на доброто, а за злите - остен на злобата”¹⁶.

Този пасаж изглежда наистина е повлиял върху “За буквите”. Черноризец Храбър би могъл, естествено, да използва словото на Григорий Богослов в неговата гръцка версия, или в битуващ отделно от Изборника старобългарски превод. Но доколкото словото е познато на старобългарски език само в състава на Симеоновия изборник, то далеч по-вероятно е авторът на “За буквите” да го е познавал и съответно - ползвал, именно в този му вид. Известно е, че Изборникът се датира между 917 и 919 г., т.е., между времето, когато княз Симеон започва да се титулова цар, и детронирането на византийската императрица Зоя. В хронографикона **ЛѢТОПИСЬЦЪ ВЪ КРАТЪЦѢ**, поместен в края на Изборника, Зоя се споменава като още управляваща: **Кѡнстантинъ. и зѡи лѢ**”¹⁷. Това време изглежда твърде близко до написването на “За буквите”, ако приемем, че все още са живи някои от учениците на Кирил и Методий.

В тази връзка могат да се отбележат и някои други съчинения, които са преведени приблизително по същото време и съдържат фрагменти с подобно съдържание. Едно от тях е известната Християнска топография на Козма Индикоплов, за ранната датировка (X-ти в.) на чийто старобългарски

¹⁶ Превод на *Кл. Иванова*. Вж. Тържество на словото: Златният век на българската книжнина. Летописи, жития, богословие, риторика, поезия. С., 1995, с. 223-224. Старобългарският текст на словото вж. в: Симеонов сборник (по Светославов препис от 1073 г.). Том 1. Изследвания и текст. С., 1991, с. 598-600; *Иванова, Кл.* Един вероятен източник на “За буквите” от Черноризец Храбър. - В: Литературознание и фолклористика. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. П. Динев. С., 1983, с. 82-88 (в последната статия е преведен и гръцкият оригинал на словото).

¹⁷ Симеонов изборник..., с. 725. Зоя е свалена през 919 г.

превод може би най-силният довод е близостта ѝ до преводите на други преславски природонаучни трудове - Шестоднева на Йоан Екзарх Български, Диалозите на Псевдо Кесарий, Физиолога. На няколко пъти Козма Индикоплов, следвайки своя антиелински патос подчертава, че гърците са получили писменост от други народи. В глава пета на Християнската топография, напр., се казва: “Защото за пръв път евреите ... получили писмото на каменни скрижали. Като го изучили в продължение на 40 години в пустинята, предали го на своите съседи финикийците по времето на Кадмий, тирския цар, а от него пък го получили елините. След тях го получили всички народи подред”¹⁸. Подобен пасаж е вмъкнат и в последната 12-та глава на Християнската топография, който цитираме по неиздаден препис от края на XVI-ти век, 1^о, 434 л., изписан с полуустав, №1089 от сбирката на М. Погодин в РНБ в Санкт Петербург. Ръкописът съдържа Шестоднева на Йоан Екзарх (без начало, започва от края на първото слово) и Християнската топография на Козма Индикоплов (л. 201 обр. - л. 434)¹⁹. Разночетенията привеждаме в скоби по Макариевски четиминей за месец август от XVI в.²⁰

Л. 431 обр. Финикийн же оубо странамъ приближаеми. и ѿ тѣхъ наоучише^с грамота^м. и списаніемъ. елинская дивнѣишаа написаша. и еллино^м оучити грамоты оустронша. ка^амосъ оубо ѿ тира грамотъ въспрїи^м въ елада^ѡ принесе. да (не) врови оубо еллинны възвода^т іако ново житїе прѣвѣе изверѣтше ѿ инѣхъ. и грамоты и закони из звѣз^аословіе изьоу^ише.

Антигръцкият дух на словото (главата) проличава и в неговия край, където на л. 454 се казва: Главо бїі знаменїа іако мнози прѣвухъ списатель, прежде бытїа елинская ха^адѣи же и финикии, и егїптане, послоушествоужть. и нача^астввїж вж^ттвеннаго писанїа. иже ѿ моу^ссеа и прѣр^ккы реченнаа и іако после же всѣхъ еллинн иавляють (иавляют са) наоу^ише са. ѿ тѣхъ прореченїи вѣроваше. и пакы лѣты мнѡгы. въ древнее невѣрїе оуклониша са ...

В плана на доказателствата ще обърнем внимание върху заключителната времева формула, употребена от Козма Индикоплов по адрес на религиозното непостоянство на гърците “и пакы лѣты мнѡгы”,

¹⁸ Стара българска литература. Т. V. Естествознание. С., 1992, с. 131.

¹⁹ *Иванова, Кл.* Български, сръбски и молдо-влахийски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981, с. 471.

²⁰ Вж. Книга глаголемая Козмы Индикоплова: из рукописи Московского главнаго архива Министерства иностранных дел, минея четья митрополита Макария (Новгородский список), XVI в. месяц август, дни 23-31 (Собрание князя Оболенского, №59. Санкт Петербург, 1886 (ПДП, LXXXVI). Фотолитографическое издание.

която напомня фразата на Черноризец Храбър “и тако бѣшж многа лѣта”²¹.

Между възможните старобългарски преводни извори на *За буквите* следва да се изтъкне и неговата кратка версия. Тя представлява всъщност изначален превод на гръцка схолия към Граматиката на Дионисий Тракийски “**О грамотѣ**” и има постоянно място в глава 12-та на Хронографа под заглавие **О евреѣ и о евреискихъ писменехъ** с характерно подзаглавие **О сложенни еллинския грамоты**.²² У. Федер, който анализира задълбочено този текст, допуска, че схолията е била преведена за един от първите славянски наръчници по всеобща история или за Хронографската (Историческата) палея, където тя също се среща редовно. Напълно е възможно авторът на *За буквите* да е разполагал със статията **О грамотѣ** и тя да му е дала подтик за написването на старобългарския трактат. По този начин холандският славист отнася създаването му във времеви интервал от 919 до 935 г.²³

Другите старобългарски извори, които използва Черноризец Храбър, са отдавна указани от В. Ягич²⁴, А. Достал²⁵, К. Куев²⁶, Ст. Гечев²⁷, напоследък от Дж. Дзифер²⁸: напр. Хрониката на Георги Амартол, съчиненията на Теодорит Кирски, вероятно някои апокрифни²⁹ съчинения и др. В тях се следва същата раннохристиянска апологетическа тенденция да се омаловажават гръцките културни приноси и да се изтъкват достиженията на други народи, напр. на финикийците, чието писмо е повлияло при създаването на гръцката графическа система.

На изследвача на преславската книжнина веднага прави впечатление, че посочените до тук съчинения, в които са поместени

²¹ *Куев, К.* Черноризец Храбър..., с. 188.

²² *Федер, У.* Кратки версии..., с. 11.

²³ *Федер, У.* Кратки версии..., с. 11; Според Ц. Цанев (За буквите. Нови аспекти. Шумен, 2002, с. 39) “можем с голяма сигурност да твърдим, че Храбровият абецедар в М (Московият препис от XV в.) отразява особеностите на ранна старобългарска глаголица, датираща от периода 886-921 г.”

²⁴ *Ягич, В.* Codex slovenicus rerum grammaticarum. Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. Berlin, 1896, с. 9-31.

²⁵ *Dostál, A.* Les origines de l'apologie slave par Chrabr. - Byzantinoslavica, XXIV, №2, 1963, p. 236-246.

²⁶ *Куев, К.* Черноризец Храбър..., с. 56-71.

²⁷ *Гечев, Ст.* Към въпроса за авторството на Храбровата апология. - Литературна мисъл, 1975, №4, с. 87-102.

²⁸ *Ziffer, G.* Le fonti greche del monaco Chrabr. - Byzantinoslavica, LVI, №3, 1995 (ΣΤΕΦΑΝΟΣ. Studia byzantina ac slavica Vladimíro Vavřinek ad annum sexagesimum quintum dedicata), p. 561-570.

²⁹ За възможното влияние на апокрифната книжнина върху *За буквите* вж. *Петканова, Д.* Черноризец Храбър..., с. 56-57; *Петканова, Д.* Апокрифната литература и личното творчество. - Palaeobulgarica, V, 3, 1981, с. 6-7.

сведения за писмените системи на различни народи, съвпадат по време и са част от големите Царсимонови сборници с познавателна насоченост. За почти всички от тях ние разполагаме със сравнително точна датировка: Шестодневът на Йоан Екзарх (който на практика също представлява познавателен сборник с естественонаучен характер) се датира преди 20 VIII 917 г., Кормчая книга 14 титула - 912 г., Изборникът по най-стар препис от 1073 г. - между 917 и 919 г., Историческият сборник (Архивски, Юдейски хронограф) - преди 921 г., сборникът Златоструй - около 924 г.³⁰ и Изборникът по препис от 1076 г. (Княжески, малък Изборник) - в края на Симоновото или началото на Петровото управление³¹. Може да се допусне, че идеята за написването на *За буквите* е възникнала по естествен път в процеса на работата по съставянето, превеждането и компилирането на тези сборници, чиято главна цел явно е била разширяването на познавателните хоризонти на образования българин³². Идеята за писмото като част от запознаването с историята на цивилизования свят, се е оказала съзвучна с общия антигръцки патос на Симоновата епоха. Д. Оболенски дори определя общите измерения на явлението като парадокс. "Може да изглежда парадоксално - пише той, че по времето, когато тази литература (старобългарската - Х. Т.) на говорим славянски език давала първите си плодове в България под покровителството на гърците..., а автономията и облагодетелстваният статус на страната във византийската общност изглеждали осигурени, империята и България се оказали вплетени в ожесточен конфликт и ангажирани в продължителна война"³³. Ако феноменът е парадокс, то той е логически: интензивната дифузия на византийската култура е съставяла само част от подготовката за политическото усвояване на василията и антигръцкият патос на Храбър е отговарял на идеята за културното дискредитиране на Византия през периода на войни между 915 и 920 г. От предговорите и послесловите на някои от сборниците знаем, че инициатор на тяхното създаване е бил самият български владетел и е твърде вероятно те да са се "числели" в неговата библиотека. Следователно в Царсимоновата библиотека бихме могли да потърсим и други извори за написването на *За буквите*: Още повече, че тази (все още до известна степен митична) библиотека³⁴ добива

³⁰ За първите пет Симонови сборника вж. *Димитров, П.* Изборниците на цар Симоон. - В: Преславска книжовна школа. Т. 1. С., 1995, с. 115-130.

³¹ За изворите и състава на Изборник 1076 вж. *Федер, У.* Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы. - *Palaeobulgarica*, VI, 3, 1982, с. 154-156; *Feder, W. R.* The Izbornik of John the Sinner: A Compilation from Compilation. - *Полата књигописњана*, 8, 1983, с. 15-37; *Буланни, Д. М.* Неизвестный источник Изборника 76 г. - *ТОДРЛ*, XLIV, Ленинград, 1990, с. 161-178.

³² *Димитров, П.* Културен хоризонт на цар Симоновите изборници. - В: Преслав. Т. IV. С., 1993, с. 207-216.

³³ *Оболенски, Д.* Византийската общност. Източна Европа 500-1453. С., 2001, с. 141.

³⁴ През 1991 г. дори бе проведена Конференция (в Шуменския университет) на тема "Библиотеката на цар Симоон". Постепенно интересът към проблема позатихна - очевидно

своя относително завършен вид именно през този период. Не случайно в поместената в началото на Изборника (917-919 г.) Похвала за цар Симеон съвсем определено се казва:

Великы въ црѣхъ Симеонъ.

.....
**явлѣа сѧ имъ новыи Птоломѣи
не вѣрою, но желаніемъ паче
и събора дѣла многочастны^х
вжѣтвеныхъ кнѣгъ встѣхъ
имже и своѧ полати исполъни** ³⁵

Действително, освен с изброените сборници и съчинения, творбата на Черноризец Храбър показва връзка и с други текстове, създадени през първоначалния етап от развоя на славянската писменост в България: предговорът (прологът) към превода на Богословие на Йоан Дамаскин (Небеса) на Йоан Екзарх и самият текст на Небеса. Близостта на Пролога към Небеса до *За буквите* вече е била обект на внимание от страна на медиевистите. След задълбочен сравнителен разбор на концептите “разум” и “мисъл” пражката изследователка Светла Матхаузерова заключава убедително, че трактатът на Храбър се явява своеобразно допълнение спрямо Пролога към Небеса³⁶. Струва ни се, че между двете съчинения има и други общи места. Общ е например моделът на трикратна аргументация, с който и Йоан Екзарх, и Черноризец Храбър започват своите трудове:

Пролог към Небеса

1. Понже оубо свѣтѣи
человѣкъ вжѣи кѣстантинъ
Философъ река многы троуды
приа • строѧ писмена
словѣньскыхъ кѣнигъ и отъ
евангеліа и апѣла прѣлагаѧ
изборъ • кѧкоже достиже

За буквите

1. Прѣжде оубв словѣне не
имѣхъ кнѣгъ • нж чрътами и
рѣзѧми чѣтѣхъ и гѧтаахъ
погани сжце •

реконструкцията на една средновековна библиотека изисква достатъчно сигурни свидетелства. Медиевисти като У. Федер предпочитат да говорят за “преславска библиотека”.

³⁵ *Ангелов, Б. Ст.* Похвала царю Симеону. - В: Изборник Святослава 1073 г. М., 1977, с. 250.

³⁶ *Матхаузерова, Св.* Древнерусские теории искусства слова. Прага, 1976, с. 57.

живѣи въ мирѣ семь
тъмнѣмь толикоже прѣложь
прѣстоупи въ бесконьца• и
свѣтъ приатъ дѣлъ своихъ
мъздоу съ сими же сы...

2. и оставль кго въ житии семь
великѣи бѣжи архиепискоупъ
меѳодин• братъ кго• прѣложи
вса оуставыныа кѣнигы ³⁷ отъ
елинська азъика кже ксть
грѣчьскъ въ словѣньскъ...

3. азъ же се слыша
мъногашѣды хотѣвъ окоусити
оучительскаа съказанна•
готова прѣложити въ
словѣньскъ азъикъ• онъ бо ³⁷
тъ прѣложилъ бѣаше оуже
меѳодин• акоже слышаахъ...

³⁷

2. Крѣстивше же са, римскими
и грѣчьскими писмены,
нѣждаахъ са словѣнскы рѣчь
безъ оустроенна• нѣ како
можетъ са писати добрѣ
грѣчьскими писмены• бѣ или
животъ• или зѣлау или
цѣрковъ• или чааник• или
широта• или ады• или ждоу•
или юность• или жзыкъ• и
инаа поѣнаа симъ• и тако
бѣшж многа лѣта•

3. Потом же члѣколюбець бѣ
строжи всѣ и не оставлѣж
члѣча рода безъ разоума• нѣ
вса къ разоумоу привода и
спсению• помнивавъ родъ
члѣчь, посла имъ стго
Квстантина Философа
нарицаемаго Кирила• мѣжа
праведна и истинна• и сътвори
имъ ³⁸ л• писмена и осмь, сва
ѣбъ по чиноу грѣчьскыхъ
писменъ• сва же по
словѣнстѣи рѣчи... ³⁸

Общи места съществуват и между отделни глави на самото съчинение Небеса и *За буквите*. Не е изключено, както ни се струва,

³⁷ *Sadnik, L.* Des heiligen Johannes von Damaskus “Εκθεσις ἀκριβῆς τοῦ ορθοδόξου πιστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes. (Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes, V). Wiesbaden, 1967. S. 2-4.

³⁸ *Кув, К.* Черноризец Храбър..., с. 188-189.

заглавието на 90-та глава на Небеса **W** писании (περὶ γραφῆς) да е послужило (наред със заглавието на преводната схолия **Q** грамотѣ) за образец на Черноризец Храбър при назоваването на неговия труд. Действително, в тази глава на Небеса става дума за Свещеното писание, а в трактата на Храбър - за букви; от друга страна, обаче, в главата също се говори за букви, а в *За буквите* се разказва за преводи на Стария Завет. Ще приведем още един пример от 90-та глава на Небеса, който според нас потвърждава предположението, че тя донякъде е изиграла ролята на образец за Храбър. В частност Йоан Дамаскин (а с него и Йоан Екзарх) сочи, че евреите имат в азбуката си 22 букви, от които пет се удвояват: Каф, Мем, Нун, Пеи Цаде и по този начин стават 27. По същия начин и Черноризец Храбър пише, че в гръцката азбука наистина има 24 букви, но към тях са прибавени 11 двугласни и три букви, означаващи числа (6, 90, 900). Поради тази причина азбуката на гърците на практика се състои от 38 букви:

Небеса (90-та глава)

вѣдати же естъ іакѡ к̄ ти двоа
книгы соутъ ветхааго завѣта,
писменьмъ евренскааго гл̄а.
бо ти дъвѣ писмени нмоутъ, ѿ
нихъ же пять соугубають сѧ,
акоже быти имъ к̄ ти ти ̄ .
соугубо бо естъ, хаф и мем,
ноун и фи и сѧди. зане и
книгы по семоу вбразѣ к̄ ти
двоа же сѧчтыотъ, а к
семеры обрѣтають, нмъже
пѧтеры сѧ отъ нихъ
соугубають...³⁹

За буквите

дрозини же гл̄ать. почто естъ,
л̄и. писмень створиѧ а можетъ
сѧ и меншимъ того писати,
іакоже и гръци. к̄д. пишжтъ, и
не вѣдѧтъ колицѣмъ пишжтъ
гръци. естъ бо ѡбѡ, к̄д.
писмень. нж не напльнѣжт сѧ
тѣми книгы. нж приложили сжтъ
двогласныхъ. аї. и въ чисменехъ
же, г̄ ̄-е .и. десѧтное. и ̄ѣ -
сѣтное и съвирѧжт сѧ ихъ, л̄и.
тѣмже томоу поѡбно и въ тѣже
вбразѧ створи стѣн кирилъ.
л̄и. писмень.⁴⁰

Естествено, функционалният контекст на двата цитирани откъса е различен и сходствата засягат повече формата: на броя на буквите се придава определено сакрално значение.

Между Небеса и *За буквите* се наблюдава още едно формално сходство:

Небеса

За буквите

³⁹ *Sadnik, L.* Des heiligen Johannes von Damaskus..., T. III, S. 62 (Monumenta ..., XVI).

⁴⁰ *Кувев, К.* Черноризец Храбър..., с. 189.

иакоже се и прї възѣ глѣмь:
сѣнѣ и гнѣвѣ и лѣнѣсть, роуцѣ
же и нозѣ и дроугага
подобнага словеса (подобнага
симв).⁴¹

нж како можетъ сѧ писати
добрѣ грѣчьскыми писмены. бѣ.
или живѣтъ. или зѣлаѡ. или
црѣкѣѡ. или чаанне. или ширѡта.
или ѡдѣ. или ждѣ. или юность.
или жзыкѣ, и инаа поѣвна символъ.⁴²

Вероятно формулата за изброяване (на думи), завършваща с устойчивия израз “и други подобни на тях” (слова) е възприета от Черноризец Храбър благодарение на Небеса, макар и да е използвана в друг контекст. Съществуват ли обаче твърди данни, че Небеса на Йоан Екзарх се е намирало в библиотеката на цар Симеон така, както в нея несъмнено са фигурирали поръчаните от просветения владетел сборници с познавателно и практическо съдържание? След като установихме, че Храбър е използвал тези сборници, не е ли естествено да се мисли, че старобългарският книжовник е могъл да черпи от същата (или дори в същата) библиотека и от текста на Небеса?

Че Небеса се е намирало в библиотеката на цар Симеон, се потвърждава, струва ни се, от използването на един цитат от това съчинение в преписката на българския владетел с константинополския патриарх Николай Мистик⁴³. От отговора на патриарха (писмо №19, датирано от времето на съставянето на поне два от Симеоновите изборници - Изборник 1073 и Историческия сборник) се разбира, че в своето недостигнало до нас писмо българският цар е цитирал един пасаж от Богословието на Йоан Дамаскин в превод на Йоан Екзарх (Небеса), като съответно го е превел на гръцки език. Собствено, Николай Мистик пише на Симеон: “Аз не зная защо ти е трябвало да говориш за дроздовете, маймуните и свраките”⁴⁴. Пасажът е взет от Небеса на Йоан Екзарх, където се казва: **еже соут опницѣ, въ птицахъ сои и косы**⁴⁵, а не от гръцкия текст на Богословието, където вместо думата дрозд (**костъ**) фигурира **ψιττακούς** (папагали)⁴⁶. Примерът показва, че препис на Небеса (а може би и самият автограф на Екзарх), се е намирал в библиотеката на цар Симеон и е могъл да бъде използван от автора на *За буквите*.

⁴¹ *Sadnik, L.* Des heiligen Johannes von Damaskus..., T. I, S. 36 (Monumenta ..., XVI).

⁴² *Кувев, К.* Черноризец Храбър..., с. 189.

⁴³ Вж. издание на цялата преписка в Гръцки извори за българската история. Т. IV, С., 1961, с. 186-297.

⁴⁴ Гръцки извори..., с. 260.

⁴⁵ *Sadnik, L.* Des heiligen Johannes von Damaskus..., T. II, S. 66.

⁴⁶ *Sadnik, L.* Des heiligen Johannes von Damaskus..., T. I, S. 66.

Следователно, от всичко изложено до тук имаме основание да заключим, че трактатът *За буквите* е написан през периода 915-920 г. от книжовник, който е познавал и ползвал Симеоновата библиотека, добила точно по това време повече или по-малко завършен вид. Книжовникът (или книжовниците?) е участвал дейно в кампанията по съставянето и превода на големите Симеонови сборници. Ако проследим времето и начина, по който е написана творбата на Черноризец Храбър, би се получила следната вероятна картина.

Стана дума, че периодът от 913-та г. до самия край на Симеоновото управление се характеризира с мощния стремеж на българския цар да стане по военен и дипломатичен (но от позиция на силата) път владетел на Империята. Външнополитическите апетити на Симеон са се придружавали от паралелен (и дирижиран пак от него) цивилизационен взрив в самата България. Амбициите на просветения цар да запознае българското общество с културните достижения на християнския свят са довели до съставянето на внушителни флорилегии с разнообразно съдържание. Упреците в несъвършенство и подражателност спрямо поразително бързо развиващата се българска книжовност (азбука, преводи на Свещеното писание, равнище на образование) са накарали български книжовник (преславски) - под диктовката на Симеон, но притежаващ адекватна на владетеля образованост - да проследи в полемичен план влиянията, които на свой ред са изпитали гръцкото писмо и култура от други народи, и да постави в този контекст на приемственост и формирането на славянската писменост. Интересът към различните видове писменост и тяхната история в антигръцки дух е породил идеята за написване на българско съчинение, което да аргументира правото на самостоятелно съществуване на славянската азбука, библейски преводи и училище, да отговори на обвиненията на гръцките клирици и техните български поддръжници в духа на стародавната апологетична традиция. В процеса на написването на *За буквите* са били използвани и други - старобългарски (най-вече) и гръцки извори, които са се намирали в Симеоновата библиотека.

Трактатът на Храбър е съпътствал по време на написване изготвянето на Симеоновите сборници. Тогава някои от намерилите приют в България Кирило-Методиеви ученици са били все още живи. Починалият през 916 г. Климент Охридски едва ли е бил последният от живите ученици на двамата братя, като се има предвид, че голяма част от двестата по-млади и продадени в робство попове и дякони след освобождаването си също пристигат в България. Не е безинтересно да се отбележи, че Кирило-Методиевите ученици не са назовани от Черноризец Храбър по име. Това ни кара да предположим, че авторът на *За буквите* визира не толкова известни и популярни ученици, а редови, обикновени. Трябва да се има предвид, че Храбър изобщо е твърде конкретен при изброяването на имената: в творбата си той назовава 13 исторически лица. Възможно е *За*

буквите да е написан няколко години след смъртта на Климент, т.е. след 916 г.

Колкото до авторството на произведението - от казаното по-горе едва ли могат да се правят далеч отиващи изводи. Това, което все пак може да се каже е, че *За буквите* отговаря изцяло на замислите на цар Симеон и на идейно най-близките до него книжовници. Вероятно трактатът е написан от един от тях, по инициатива на владетеля и с неговото дейно участие. Крайната фаза на подобно допускане е да признаем *За буквите* за резултат от творческо сътрудничество между цар Симеон и Йоан Екзарх Български.

Но за това трябва още доводи.